

ON İKİ İMAM ŞİİLİĞİNDE TASAVVUFA MUHALEFET*

*Nasrullah Pürcevâdî***

*Çev. Abdullah KARTAL****

ÖZET

Tasavvufun, Şiilikle, özellikle de On İki İmam Şiiliği ile birçok ortak yönü vardır. Bununla birlikte, tasavvuf, esas olarak Sünniliğin tarzı olarak gelişmiştir. Bunun sonucu olarak Şiiler, sûfilere muhalefet etmiş, hatta bazan düşmanca davranmışlardır. Tasavvufu eleştiren ilk İmâmî yazarlardan birisi, Cemaleddin el-Murtazâ er-Râzî'ydi.

Birçok diğer Şii alim ve yazar, daha sonraki dönemde ve bugün tasavvufa karşı düşmanlığı ifade ettiği halde, Şiilerle sûfiler arasındaki ilişkinin, VIII. asır ve sonrasında kesin olarak değişime uğradığı belirtilmelidir. Bu değişim, birkaç Şii düşünür ve yazarın, sûfî düşünceleri, özellikle de İbnü'l-Arabî'nin doktrinini, Şii ilahiyat ve felsefesi ile birleştirme çabalarının bir sonucudur. Bu dönemden sonra, Şii alimleri, sûfilere karşı muhalefetlerine göre iki gruba ayrılmıştır. Birinci grup, hukuk alanında uzmanlaşan, tasavvuf ve sûfilere karşı olan kimselerden oluşmaktaydı. Diğer Şii alimler grubu ise, tasavvufun teorik görünümüne inanan kimselerdi.

Hal-i hazırda tasavvufun taraftar ve muhaliflerinin, İran'da dengelendiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, sûfilerin İran devriminden sonra neden çeşitli tacizlere ma'rûz kalmadığını da açıklamaktadır.

* Bu makale, Frederick de Jong ve Bernd Radtke'nin editörlüğünde hazırlanan *Islamic Mysticism Contested* (Leiden 1999) adlı eserin 614-623 sayfaları arasında yayımlanmıştır.

** Prof. Dr.; Tahran Üniversitesi

*** Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi Tasavvuf Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

SUMMARY

Opposition to Sûfism in Twelver Shiism

Sûfism has much in common with Shiism, particularly Twelver Shiism. Yet, Sûfism developed basically as a form of Sunnism, whence it follows that the Shiites were opposed and at times even hostile to the Sûfis. One of the first Imami writers who criticized Sûfism was Jamal ad-Din al-Murtada al-Razi.

Although many other Shii Ulama and writers expressed hostility towards Sûfis in the period thereafter and up to the present, it should be observed that the relationship between the Shiites and the Sûfis definitely went through a change from the eighth century onwards. This change is the result of the efforts of a number of Shii thinkers and writers to incorporate Sûfî ideas, especially the doctrine of Ibn Arabi into Shii theology and philosophy. After this period, the Shii ulama, as far as their opposition towards the Sûfis goes, were divided into two groups. One group consisted of those who were exclusively specialized in Law and who were against Sûfism and Sûfis. The second group of Shii ulama were those who believed in the theoretical aspect of Sûfism.

At present adherents and opponents of Sûfism would appear to be evenly balanced in Iran, which explains why Sûfis, did not suffer serious harassment after the Iranian revolution.

* * * * *

İslamın mistik boyutu ve velayet odaklı batınî bir gelenek olan tasavvufun, Şii'lik'le özellikle de On İki İmam Şii'liği ile pek çok ortak yönü vardır. Ancak tasavvuf, esas olarak Sünniliğin bir formu olarak geliştiği için Şii'ler sûfilere muhalefet etmiş, hatta onlara bazan düşmanca davranmışlardır. On İki İmam Şii'liğinin tasavvufa yönelik muhalefeti, III./IX. asra yani On İkinci İmam'ın *gaybubet-i suğra*'sı olarak isimlendirilen zamana kadar uzanır. Hüseyin Mansûr el-Hallâc'ın (idamı 309/922) yaşadığı bu dönemde, tasavvufa yönelik Şii muhalefet, bizzat Hallâc'a karşı duyulan husumetle başlamıştır. Şii geleneğe göre Hallâc, bir Şiiydi.¹ Fakat o, İmâmiye liderleri tarafından Kum'dan kovulmuş² ve daha sonra Bağdat'taki İmâmiye'nin siyasi lideri olan Ebu Sehl Nevbahtî tarafından suçlanmıştır. Hallâc ile iki defa tartışan Ebu Selh³, onun

¹ Louis Massignon, *The Passion of al-Hallac*, Trans. H. Mason, (Princeton, 1982), c.I, s.322

² a.g.e, s.324.

³ Bkz. A. İkbâl, *Handân-ı Nevbahtî*, (Tahran, 1311), s.114-116; *The Passion*, c.I, 325, 322-329

“*rububiyet iddiacısı*”⁴ olduğunu Abbasi yöneticilerine ihbar eden bir kişidir ve bu durum onun şehit edilmesine sebep olmuştur.

İmâmiye âlimleri ve yazarları, o zamandan beri Hallac’ı eleştiregelmişlerdir. IV./X. asırda Bağdat’taki On İki İmâm Şiiilerinin lideri Şeyh el-Müfid (ö.413/1022), Hallac’ın *fâsık* ve *zındık* bir kişi olarak bilindiğini zikretmektedir.⁵ Sadece Hallac değil, gerçekte bütün sûfiler Şeyh el-Müfid tarafından tenkit edilmiştir. O, sûfilere karşı bu tavrını, Onuncu İmâm Ali el-Hâdî (254/868) ve Sekizinci İmâm Ali er-Rızâ (203/818)’nın sözlerine dayandırmıştır. Ali el-Hâdî’ye sûfiler ile ilgili bir soru sorulduğunda, o, şöyle cevap vermiştir: “Kim sûfi olduğunu iddia ederse, o ya bir sahtekardır, ya sapık bir kişidir ya da saf birisidir.” İmâm Ali er-Rızâ ise, şu sözlerle sûfilere karşı düşmanlığını daha açık bir şekilde ortaya koymuştur: “Kim bir sûfi ismini iştir ve söz konusu kişiyi, hem diliyle hem de kalbiyle reddetmezse, o bizim takipçimiz değildir. Kim de sûfilerin aleyhinde konuşur ve onları tenkit ederse, onun bu davranışı Rasulullah’la birlikte kâfirlere karşı savaşmakla eş değerdedir.”⁶

Bu sözler, Şeyh el-Müfid sonrası On İki İmâm Şiiilerinin sûfilere karşı genel tutumlarını yansıtmaktadır. Sûfilere yönelik Şii düşmanlığı, temelde sûfilerin Sünnî olması gerçeği ile ilgiliydi. Yine de Şiiiler, sûfilere eleştirirken, genellikle bu eleştirilerinde sûfi karşıtı Sünnî metinlerden aldıkları kanıtları kullanıyorlardı. Bu bağlamda İbnü’l-Cevzî’nin (ö.597/1200) *Telbîsü iblîs* isimli kitabı, ayrı bir öneme sahiptir. *Telbîsü iblîs*, sûfilere karşı yöneltilmiş kapsamlı ve şiddetli ilk saldırıdır ve bu saldırı günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Söz konusu eserin, gerek Sünnî, gerekse Şii otoriteler tarafından daha sonra ortaya konulan bütün sûfi karşıtı yazılar üzerinde etkisi olmuştur. Yalnız Şii İmâmların sûfiler aleyhine söyledikleri sözleri zikrederek değil, aynı zamanda özel sûfi teori ve pratiklerine karşı itiraz yönelterek tasavvufu eleştiren ilk İmâmî yazarlardan birisi, VI./XII. asrın ilk yarısında yaşamış olan Cemaleddin el-Murtazâ er-Râzî’ydi. Râzî’nin *Tebîratü’l-Avâm fî ma’rifeti makâlâti’l-enâm*⁷ adlı kitabı, farklı din ve müslüman mezheplerinin tanıtılması ve büyük oranda da eleştirisiyle ilgilidir.

Kitabının 16. ve 17. bölümlerinde, Râzî, sûfi şeyhlerinin sözlerini eleştirir ve genelde tasavvufu reddeder. 16. bölümdeki eleştirisinin odağı, *ittihâd* inancı ve şeriati küçümsemek, yani meşrû olmayan (antinomian) hareket ve davranışlardır. O, tenkidine, “Sûfiler Sünnîdir; Ebû Hanife,

⁴ Massignon, a.g.e., I, s.325-327

⁵ Şeyh el-Müfid, *el-Mesâilü’s-saghâniyye*, ed.Muhammed Hâdî, (Kum, h. 1413), s.58

⁶ Kevserî, *Ravzatü’l-cenân*, (Tahrân, h.1390), c.I, s.439-440

⁷ Biz burada Abbas İkbâl’in neşrini kullandık. (Tehrân, 1313 s.) İkbâl, bu kitabın yazarı hakkında kuşkuludur ve onu Murtazâ İbn Dai-i Hüseyinî Râzî’ye atfeder. Fakat Şirvânî’nin *Nüzhetü’l-kiram ve bustanü’l-avâm*’ın (Tehrân, 1361!) girişinde ikna edici bir şekilde ileri sürdüğü gibi, yazar Cemaleddin el-Murtazâ Ali Abdullah Muhammed b. Hüseyin er-Râzî’dir.

İsferâyinî, ve kerametleri reddeden Mutezile hariç, bütün Sünnîler ise kendilerinin *evliyâ* ve kerâmet sahibi olduklarını kabul eder”⁸ sözüyle başlar. Râzî daha sonra, Hucvîrî’nin sûfileri on iki mezhebe ayırımını andıran bir şekilde sûfileri altı farklı mezhebe ayırır. Fakat Hucvîrî, Râzî’den farklı olarak bizzât bir sufidir ve on iki mezhepten dokuzunu kabul eder. Bir mezhebi, sûfilîği tamamen ortadan kaldırdığı için, diğer ikisini de *hulûle* inandıkları için reddeder. Bu iki mezheb ile ilgili olarak Hucvîrî şöyle der:

“Sûfilîğe ait olduğunu iddia eden ve sûfileri kendi hatalarına ortak eden bu iki kınanmış mezhepten birisi, Ebu Hilman ed-Dîmeşkî’yi takip eder... Diğer mezhep ise, doktrinini Fâris’e dayandırır ki, Fâris, bu doktrini Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc’dan aldığını iddia etmektedir. Fakat bu şahıs, Hallâc’ın, bu tarz inanışlara sahip olan takipçilerinden sadece birisidir.”⁹

Burada Hucvîrî, *hulûl* doktrinini, Hallâc’ın takipçilerinden birisine atfetmektedir. Keza Râzî, *ittihâd* inancının sorumlusunun Hallâc olduğu görüşündedir. O şöyle yazar: “sûfî mezheplerinin ilki *ittihâda* (unification) inananlardan oluşur ve bu mezhebin başı, Hüseyin b. Mansûr el-Hallâc’dır.”¹⁰ Bu nedenlere dayanarak Râzî, yalnızca Hallâc’ı değil, başta Bayezid el-Bestâmî ve Ebû Bekir eş-Şiblî olmak üzere, diğer sûfileri de *zındık* ve *kâfir* olarak nitelendirir.

Râzî’ye göre, sûfilerin ikinci grubunun adı, “*Uşşâk*”tır. Bu sûfîler, insanın sevgisine sadece Allah layık olduğu için, kişinin Allah’tan başka hiçbir şeyle ilgilenmemesi gerektiğine inanırlar. Bununla birlikte bu, Hz. Muhammed de dahil peygamberlerin insanlara yapmalarını emrettiği bir husus değildir. Peygamberler, insanın Allah’ın emrettiği dini görevleri yerine getirme mecburiyetini vurgulamışlardır.

Üçüncü mezhep, “*Nûriye*” şeklinde isimlendirilir. Râzî’ye göre bu mezhebin takipçileri, insan ile Allah arasında birisi nurdan, diğeri ateşten iki çeşit perdenin olduğuna inanırlar. Ateşle perdelenenler, şeytanın takipçisidir ve şeytanî fiiller sergilerler. Şeytan bizzat ateşten yaratıldığı için onların perdelerinin de ateşten olduğu söylenir. Nûr ile perdelenenler, tevekkül, şevk, teslîmiyet ve benzeri iyi nitelikleri kazananlardır. Her şeye rağmen Râzî, bu sûfileri, insanın cennet arzusu ya da cehennem korkusu için değil, Allah aşkı için ibadet etmesi gerektiği şeklindeki inançları ve teslimiyetlerinden dolayı eleştirir. Râzî şunu da ifade eder ki, eğer bu doğru bir davranış olsaydı, Hz. Muhammed duasında ne cenneti isterdi, ne de cehennemden Allah’a sığınırdı.

“*Vâsiliye*” olarak bilinen dördüncü mezhep, Allah ile birlik (*visâl*) makamına ulaştıklarını ve dolayısıyla “*vâsıl*” olduklarını iddia ederler. *Visâl*, bir sûfinin son gayesi olduğundan dolayı, Vâsiliye taraftarları, artık

⁸ Râzî, *Tebziratü l-avâm*, s.122

⁹ Ali Hucvîrî, *Kaşf al-Mahcûb*, (terc. R. A. Nicholson. Londra 1976, s.260

¹⁰ Râzî, age, s.122

dini görevleri yerine getirme ihtiyaçlarının olmadığına inanırlar. Onların, artık namaz kılma, oruç tutma, zekat verme veya hacca gitme yükümlülükleri yoktur. Hatta onlar, yüksek makamlarına hiçbir zarar vermeksizin zina ve oğlancılık gibi ahlaksız davranışları bile yapabilirler.

Râzî devam eder; beşinci mezhep, Allah erinin kitapları okumasının ve farklı (dini) ilimleri araştırmasının dahi yasaklandığına inananlardan ibarettir. Çünkü Allah'ı bilmek (marifetullah) sadece terbiye ve kendini reddetme aracılığı ile elde edilir. Bu ise, ne kitaplarla, ne de teorik araştırmalarla değil, sadece doğrudan mürşidler aracılığıyla öğrenilir.

Altıncı ve son tasavvuf fırkası, şeriat kurallarını yerine getirmeden, sadece yeme, raksetme (sema), güzel elbiseler giyme gibi nefsânî arzularına önem verirler.

Râzî'ye göre, bütün bu tasavvuf grupları, kötüdür ve Şiiler tarafından reddedilmiştir. Onlar, bid'atçıdır ve Râzî'nin inancına göre, İmâmîye Şiiliği'nden ibaret olan doğru yoldan da ayrılmıştır.

“Kuşeyrî'nin kitabında zikrettiği bazı sözler (rivayetler) üzerine” başlıklı on yedinci bölüm, yazarın, V./X. asır sûfî yazar Ebu'l-Kâsım Kuşeyrî'nin (ö.465/1074) sûfliğin el kitabı olan *Risâle*'sinde ileri sürülen bazı iddialarını incelemeyi amaçladığını gösterir. Eş'arî kelamcısı İbn Furek'in bir öğrencisi olan Kuşeyrî, sûfî şeyh ve yazarların en etkililerinden birisiydi ve Eş'arî kelamının tasavvufa girmesi için çalıştı. Râzî, müzik dinledikleri ve semâ yaptıkları için sûfleri eleştirir. Ona göre, bu, şeriat tarafından tasvib edilen bir uygulama değildir. Bununla birlikte o, umumiyetle kelâmî bakış açısından hareketle de sûfleri eleştirir ve Ortodoks Sünnî müslümanlarla ortak inançları benimsedikleri için onları reddeder.

Onun belirttiğine göre sûfler, *hulûl*'a (enkarnasyon) inanırlar; onların velîleri, Allah ile birliğe ulaştıklarını iddia ederler. Ayrıca onlar, bir kere bu makama ulaştıklarında ne yaparlarsa yapsınlar, fiillerinin, kendilerinin değil, Allah'ın fiili olduğuna inanırlar. Bu bağlamda Râzî, Ebu Bekir Vâsıtî'nin (ö.320/932) Kuşeyrî tarafından zikredilen şu sözüne göndermede bulunur: “Firavun, açıkça Tanrı olduğunu iddia etmiştir. Mu'tezile de ‘Allah'ın kulunun hiçbir fiili olamaz’ derken, aynı iddiayı zımnen benimsemiş olmaktadır”*. Râzî, Vâsıtî'nin bu sözünün, saf bir determinizm olduğunu kaydeder ve onu açıkça hata olarak kabul eder.

* Bu cümlede Mutezile ile ilgili açık bir tarihî yanlış göze çarpmaktadır. Burada yazar, Vâsıtî'nin cümlesini, İngilizce'ye “Mu'tazilites maintain this same claim inwardly when they say that the servant of God has no action” şeklinde tercüme eder. Cümlelerin son bölümü, “Allah'ın kulunun hiçbir fiili yoktur” şeklinde tercüme edilebilir. Bu durum ise, hem metnin konteksi, hem de Mu'tezile'nin “kulun fiillerinin fâilinin kendisi olduğu” şeklindeki anlayışı ile çelişmektedir. Adeta Vâsıtî, Mu'tezile'yi kulun fiillerinde hiçbir etkisi olmadığı için eleştirmiş olmaktadır. Halbuki durum tam tersidir. Ona göre Mu'tezile, kulun fiillerinde Allah'ın hiçbir etkisi olmadığını savunduğu için Firavun gibi zımnen insanın Allah olduğunu ileri sürmüş olmaktadır. Nitekim Vâsıtî, şöyle der: “Firavun ağıktan açığa rab olduğunu iddia etti. Mu'tezile aynı şeyi kapalı olarak iddia etti

Râzî'yi özellikle ilgilendiren husus, Kuşeyrî ve diğer klasik sûfi yazarların, İbrahim Ethem, Zunnûn el-Mısırî, Ma'rûf el-Kerhî, Seri Sakatî, Cüneyd, Bayezîd el-Bestâmî ve Sehl et-Tüsterî gibi geçmişteki büyük sûfilere atfettikleri *velâyet* düşüncesidir. Râzî'ye göre sûfiler, kendilerinin, peygamberler ve Allah'ın Elçisinden sonra Allah'ın yarattığı varlıkların en iyisi olduklarına, hatta kendileri Allah'ı sadece cennette değil, bu dünyada da görebildikleri için Allah'ın Elçisinden daha üstün olduklarına inanırlar. Râzî, tasavvufî *velâyet* anlayışını eleştirmekle, peygamberlerin, özellikle de İslamın peygamberi Hz. Muhammed'in üstün makamını savunmaktadır. Aynı zamanda bir Şii olarak o, zımnen Peygamber'in dışında herhangi bir beşerin Şii İmâmlarından daha kutsal olabileceği iddiasını reddetmeyi de amaçlamaktadır.

Bu bağlamda Râzî, sûfi velîlerin, kerâmet gösterme kabiliyetinde oldukları iddiasını eleştirir. O, Kuşeyrî gibi sûfi yazarların, mesela Hallâc gibi kendi velîlerine kerâmet atfettiklerini, fakat Şiileri, kendi imâmlarına kerâmet atfettikleri için ayıpladıklarını kaydeder.¹¹ Halbuki Hz. Muhammed'den sonra kerâmet göstermek Şii İmâmların imtiyazıydı. Hallâc ya da diğer sûfiler ile ilgili olarak bildirilen olağanüstü fiiller, sihirden başka bir şey değildir.

Böylece Şii inancı ile uygunluk içerisinde Râzî, sûfilerin keramet gösterme gücüne sahip olduklarını kabul etmez. Bu, Şii yazarların ortak görüşüydü ve onlardan hiç birisi, kendi imâmları dışında herhangi birisinin, kerâmet gösterebileceği iddiasını kabul etmeyecektir. Sonuç olarak ((560/1165'lerde yazılmıştır) Abdulcelîl Kazvî'nin *Kitabü'n-nakd*'in da¹² olduğu gibi İmâmiye'ye mensup yazarlar, sûfiler tarafından gösterilen kerametleri zikrettiklerinde, bunu, sûfi karşıtı polemikler bağlamında yapmışlardır. Mesela Kazvîni, Hallâc ve Râbiatü'l-Adeviyye'nin kerâmetlerini, İmâm'ın mucizevî bir şekilde yastık üzerindeki bir Arslan resmini gerçek bir Arslan'a dönüştürdüğü iddialarından dolayı Şiileri eleştiren bir hasıma karşı delil olarak zikreder. Râzî gibi Kazvîni de, "*velâyet*"e sahip olamadıklarından dolayı hiçbir sûfinin kerâmet gösterebileceğine inanmamıştır. *Velâyet*, Peygamberden sonra, İmâmların özel ayrıcalığıydı. Gerçekte, Kazvîni ve Râzî gibi Şii yazarlar, herkesin velâyete mâlik olabileceği iddiasına sahip oldukları için sûfilerden nefret etmişlerdir. Bu aşırı nefret, Massignon'un işaret ettiği gibi "kendi İmâmlarına düşman olan Mu'tezile'ye bile hiç kin duymadıklarını göz önünde bulundurduğumuzda özellikle anlamlıdır" O, şunu da ilave eder: "İmâmiye'nin, Hasan Basrî, Süfyan es-Sevrî, Hallâc ve Geylânî'yi tenkit etmelerinin sebebi, Sünnîlerin, kutsallığın (ne şekilde tanımlanırsa

ve 'dilediğini yapabilirsin' dedi" *Kuşeyrî Risalesi*, (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981, s.102. (Çev. notu)

¹¹ age, s.138

¹² Abdulcelîl Kazvîni-i Râzî, *Kitabü'n-nakd*, ed. Muhaddis olarak bilinen Celaledin Hüseyini Urmevî (Tahran 1358), s.70

tanımlansın) Ali'nin soyundan gelenlere özgü aristokratik bir imtiyaz olmayıp, kendi seçkinlerini özgürce belirleyen ilahi bir lütuf olduğunu göstermiş olmalarıdır.”¹³

Râzî'nin tasavvufa yönelik saldırıları, On İki İmam Şiilerinin, Moğolların İran'ı istilası ve VII./XIII. asrın ortalarında Bağdat halifeliğinin düşüşüne kadarki dönemde sûflere karşı besledikleri genel düşmanlığın bir örneğini oluşturmaktadır. Birçok diğer Şii âlim ve yazar, daha sonraki dönemde ve bugün tasavvufa karşı düşmanlığı ifade ettiği halde, Şiilerle sûfler arasındaki ilişkinin, VIII./XIV. asır ve sonrasında kesin olarak değişime uğradığı belirtilmelidir. Salt düşmanlık yerine, bazı Şiiler, tasavvufa karşı pozitif tavır takınmışlardır. Bu tedrici değişim, II. Han ve Timur dönemlerinde zuhûr etmiş ve Safavîler döneminde de devam etmiştir.

Bu değişim, birkaç Şii düşünür ve yazarın, sûfî düşünceleri, özellikle de İbnü'l-Arabî'nin (ö.638/1240) doktrinini, Şii ilahiyat ve felsefesi ile birleştirme çabalarının bir sonucudur. Bu düşünürlerden birisi de, *Câmiu'l-esrâr* kitabında sûfleri “hakikate ulaşmış Allah erleri” olarak niteleyen ve doktrinlerini Oniki İmâm Şiilerinin doktrini ile aynı kabul eden Seyyid Haydar Amûlî (öl.720/1320)'dir.¹⁴

Amûlî, tasavvufu tasvib eder ve onun iç boyutunun Şiilikle aynı olduğunu isbat etmeye çalışır. Bununla beraber bazı özel sûfî mezhepleri konusunda eleştirel bir tavır içerisindedir. Kendilerini Gulât, İsmailîler ve Zeydîler gibi Şii olarak kabul eden birçok grup olduğu gibi sûfî etiketi altında da “ibahiye”, “hulûliye” tarzında farklı grup ve mezhepler bulunabilir. Kendilerini “Şii” olarak kabul edenlerin içerisinden yalnızca bir grup, doğru yolda olduğu ve sadece bunların “Şii” ismine layık olduğu gibi sûfî mezheplerden sadece bir tanesi doğru yoldadır ve diğerleri gerçekte sûfî değildir.¹⁵ Râzî ve diğer Şiilerin tersine Amûlî, Cüneyd, Seri Sakatî, Ma'rûf el-Kerhî ve Bayezid el-Bestamî gibi bazı ilk dönem sûflerini tasvib eder. Bunların hepsi, İmâmların müridleri olarak sunulur. Amûlî, sonraki sûfî şeyhleri içerisinde Necmeddin Kübra'nın- ki, bu kişi, Şii bir sûfidir ve sadece on iki veli olduğuna ve sonuncusunun *Sahibu'z-zaman* Mehdî olduğuna inanırdı¹⁶- müridi olan Sa'deddin el-Hâmmûyâ'yı zikreder. Amûlî, hatırı sayılır örnekler olarak İbnü'l-Arabî'nin müridi Sadreddin el-Konevî'yi¹⁷, İbnü'l-Arabî'nin şârihlerinden Davud el-Kayserî ve Abdurrezzâk el-Kâşânî'yi de sayar. Bununla birlikte o, kendi dönemindeki sûfleri reddetmiştir.¹⁸

¹³ *The Passion*, c.I, s.329

¹⁴ Haydar Amûlî, *La Philosophie Shi'ite (câmiu'l-esrâr)*, Texts publiés par Henry Corbin et Osman Yahia, (Tahran, 1969), s.3

¹⁵ age, s.47-48

¹⁶ Bkz. Aziz Neseffî, *Le livre de L'homme parfait*, ed.M. Mole, (Tahran 1962), s.320-322

¹⁷ Amûlî, age, s.431

¹⁸ age, s.614

Amûlî'nin *Câmiu'l-Esrar*'ı Şii felsefesi ile İbnü'l-Arabî ve şârihleri tarafından ortaya konulan tasavvuf doktrinleri arasındaki uzlaşmanın en mükemmel örneğidir. Onun, meşhur ilk dönem sûfleri, İbnü'l-Arabî ve takipçilerine karşı bu olumlu tavrı, müteakip dönemdeki Şii teosofistlerinin tipik tavrını yansıtır. Onlar “irfân” olarak isimlendirdikleri İbnü'l-Arabî'nin doktrinini, Şii ilahiyatı ile birleştirmeye çabalamışlardır.

Amûlî'den sonra Şii âlimleri, şüfilere karşı muhalefetlerine göre iki gruba ayrılmıştır; birinci grup, hukuk alanında uzmanlaşan ve tasavvuf ve sûfilere karşı olan kimselerden oluşmaktaydı. Bu âlimler, sûfî tarikatlarını, sûflerin uygulamalarını ve şeyh-mürîd ilişkisini, şeriata aykırı bir bid'at olarak kabul etmişler ve hem ilk dönem, hem de son dönem şeyhlerini reddetmişlerdir. Tasavvufu tenkitlerinde ve sûfilere yönelik saldırılarında, onlar, *Tebziratü'l-avâm* kitabının yazarını takip etmişlerdir.

Diğer Şii âlimler grubu ise, tasavvufun teorik görünümüne, özellikle de kendilerinin “irfan” ve “hikmet-i mütealiye (aşkın hikmet)” dedikleri İbnü'l-Arabî'nin öğretilerine inanan kimselerdi. Diğer taraftan bunlar, sûfî uygulamalarında, tekke kurumlarında ve tarikat yapılanmalarında herhangibir sakınca görmüyorlardı. Şahıs olarak sûfler söz konusu olduğunda, bizzat *ârif* olan veya irfân ve hikmet öğreten bu âlimler, İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, onun öğrencileri ve takipçilerini kabul ettikleri gibi (genellikle Hallâc hariç) ilk sûfleri de benimsemişlerdir. Fakat aynı âlimler, özel bir tarikata mensûp olan, hatta Nimetullahîler ve Zehebîler gibi Şii tarikatlara mensûp çağdaş sûfî şeyhlerini de reddetmekteydiler.¹⁹

İkinci gruba ait olan en ilginç Şii yazar, *Mecâlisü'l-Mü'minîn*'i kaleme alan Kadı Nurullah Şuşterî (1016/1607'de idam edildi) idi. O, birçok sûfiyi, kendisinin oluşturduğu tarihî öneme sahip Şiiler listesine dahil etmekle tanınır. Şuşterî, Bayezid, Cüneyd, Sehl et-Tüsterî'nin gerçek sûfî olduklarına ve her ne kadar başka türlü görünseler de aslında Şii olduklarına inanır.²⁰ Bu inanç, onun, geçmişteki bütün önemli sûfilere sempati duymasına neden olmuştur. Bununla birlikte o, zamanının Sünnî sûfleri olan Nakşibendîleri kesinlikle reddetmekte ve onlara karşı düşmanlık göstermekteydi.

İkinci Şii âlimler grubuna ait olan diğer bir yazar ve düşünür, daha çok Molla Sadra (ö.1051/1641) olarak bilinen Sadreddin Şirâzî idi. Molla Sadra, İbnü'l-Arabî'nin tasavvufu ve Sühreverdî el-Maktûl'ün İsrakî felsefesini, kendi teosofik sisteminde birleştirmiştir. Haydar Amûlî gibi o da, klasik sûfilere karşı sempati duyuyor ve onlara saygı gösteriyordu.²¹ Bununla birlikte, Hallâc'ı cezbe halinde söylediği “Ene'l-Hak” sözü dolayısıyla tenkit

¹⁹ Bu tarikatlar için bkz. Richard Gramlich, *Die schiitischen Derwischorden Persien*, c.III, (Wiesbaden 1965-1981)

²⁰ Nurullah Şuşterî, *Mecâlisü'l-mü'minîn*, (Tahran, h. 1375-1376) c.I, s.5

²¹ Sadreddin Şirâzî, *Kasru'l-esnâi'l-câhiliyye*, ed. M. T. Dânişpazhuh, (Tahran, 1340!), s.72

etmiş ve onun müşahedelerinin ne akıl, ne de şeriat tarafından doğrulandığını söylemiştir.²² Buna karşılık Molla Sadra, Bayezid ve onun aşırı vecdî ifadeleri ile ilgili olarak ise savunmacı bir tutum içindeydi. O, bu tarz ifadeleri, Bayezid'in onları söylerken gerçekte Allah adına konuştuğunu kabul ederek açıklıyordu.²³ Kitabının sonuna doğru Molla Sadra, çağdaşı sûfleri zikretmiş ve onları, felsefî düşünceleri, ahlaki tavsiyeleri ve mistik doktrinleri tartışma, öğretme ve dinleme yerine yeme ve içme, müzik söyleme ve raksetme amacıyla yaptıkları toplantılardan dolayı tenkit etmiştir.²⁴

Burada Haydar Amûlî ve Molla Sadra ile örneklendirilen Şii teosofist (*urefâ*) ve filozoflarının (*hukemâ*) sûflere karşı tutumu, o zamandan beri hep aynı şekilde devam edegelmiştir. Molla Sadra'nın takipçileri ve *ilahi hikmet* (hikmet-i mütealiye-transcendental philosophy) öğreticileri, tasavvufun teorik boyutunu kabul etmekle ve sûflere karşı müsamaha göstermekle birlikte, "sûfî" isminden kaçınmışlardır. Hatta günümüzde dahî olumsuz çağrışımlarından kaçınmak için, tasavvuf teriminin yerine *irfân* kelimesi kullanılmaktadır.

Fıkıh uzmanı olan diğer grup Şii âlimler ise, Safeviler dönemi boyunca hatta daha sonraları Râzî'yi takip etmiş ve tasavvufa karşı amansız düşmanlık göstermiştir. Safevi hanedanlığında Şiilik, İran'ın yerleşik (resmi) dini olduğu zaman, Şii âlimler tarafından ortaya konulan tasavvufa karşı muhalefet, sûfler için gerçek bir tehdit haline geldi. Şii yazarlar tarafından tasavvufu din dışı bir mezhep olarak reddetmek üzere birçok kitap ve risâle kaleme alındı. Bütün bu çalışmalar, Râzî'nin *Tebisiretü'l-avâm*'daki kanıtlarını tekrarlardı, bazan da onları geliştirdi. Safeviler döneminde yazılmış olan bu tarz çalışmalara en iyi örnek, daha çok "mukaddes-i Erdebilî" (ö.993/1585) olarak bilinen Ahmed Muhammed Erdebilî'ye ait olan *Hadikatü's-şia*'dır.²⁵ Bu kitapta bütün sûfler, Sünnî olmakla itham edilmekte ve dolayısıyla da onların Şii İmâmlarına karşı oldukları düşünülmektedir. *Hadikatü's-şia* yazarına göre, bizzat İmâmlar, sûflere karşı çıkmışlardır. Bu sebeple Erdebilî, yalnız Hallâc ve Bestamî'yi değil, Rûmî, onun şeyhi Şems-i Tebrîzî, İbnü'l-Arabî, Azîzüddîn Nesefî, Abdurrezzak Kâşânî ve diğerleri de dahil olmak üzere bütün sûfleri reddetme noktasında kendini tamamen haklı bulmaktadır.

Erdebilî'nin metni, tasavvufa yönelik Şii muhalefeti tarihinde kayda değer bir önem taşır. Bu metin, Nimetullahî yazar Muhammed Ma'sûm Ali

²² age, s.9, 29

²³ age, s.29

²⁴ age, s.128. Şathiyelerle ilgili bir araştırma için bkz. Carl W. Ernst, *Words of Ecstasy in Sûfism*, (Albany 1985)

²⁵ Metin ilk olarak 1343/1964 yılında Tahran'da neşredilmişti. Metnin doğruluğu ve tarihi hakkındaki tartışmalar için bkz. Kathryn Babayan, "Sûfîs, Dervishes and Mullah: Controversy over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran", *Pembroke Papers*, c.IV, (1996), 117-138, 37. not

Şâh-ı Şirâzî'ye tasavvufu savunmada hareket noktası olarak hizmet etmiştir. *Tarâiku'l-hakâik* kitabında, Muhammed Ma'sûm, esas olarak *Hadikatü's-şia*'da ortaya konulan ithamlar üzerine yoğunlaşır.²⁶ Bu durum, onun sûfi karşıtı diğer çalışmaların farkında olmadığı anlamına gelmez. Gerçekte o, tasavvufa karşı eleştirel tavır takınan diğer sekiz yazarı zikreder ki, bunlardan birisi de Molla Sadra'dır.²⁷

Ma'sûm Ali Şah tarafından zikredilen diğer bir yazar, Râzî'nin *Tebşire*'sinin etkisi altında yazan *fakih* Muhammed Tahir Kûmî (ö.1098/1687)'dir. Onun sûfi karşıtı iki eseri, *Risaletü'l-fevaidü'd-dîniyye fi'r-red ala'l-hukemâ ve's-sûfiyye* ve *Tuhfetü'l-ahyâr* başlığını taşır. İkinci eserde Kûmî, sık sık Râzî'nin *Tebşire*'sinden alıntılar yapar. Râzî gibi o da, Hallâc ve Bayezid'in tâkipçileri olarak kabul ettiği Konevî, Rûmî ve İbnü'l-Arabî de dahil bütün sûfileri reddeder. O, İbnü'l-Arabî'yi, vahdet-i vücûd inancı küfür ve zındıklıkla eşit olan budala ve sapık bir adam olarak niteler.²⁸

Ma'sûm Ali Şah'ın tasavvufa karşı kitap yazarlar listesinde zikrettiği son âlim, Kirmanşah'lı müctehid Aka Muhammed Ali Bihbihânî (1216/1801)'dir. Bihbihânî, bi'l-fiil Şii bir mezhep olan Nimetullahiye tarikatı mensuplarına zulmetmekle ve bazı liderlerini öldürmekle meşhurdur. Bihbihânî, *Risaletü'l-hayratiye* adlı risâlesinde, bütün sûfileri şiddetle tenkit etmiştir. Onun tenkit ettiği sûfiler arasında ölümüne hükmettiği kişiler de vardır.

Bihbihânî'nin ölümünden yaklaşık yüz altmış yıl sonra 1958 yılında, onun biyografisini yazan Ali Devvânî, bu müctehidin sûfilere karşı düşmanlığı hakkında bilgi vermiştir. Ali Devvânî, Bihbihânî'nin sûfi karşıtı yazılarını ve Ni'metullahiye mensubu sûfilere karşı uygulamalarını haklı çıkarmaya çalışmıştır. Biyografisinde, Devvânî, kahramanın tutumunu şöyle özetler: "bütün tasavvuf tarikatları hatalıdır; bütün sûfiler yanlış yola sapmış ve doğru yoldan ayrılmışlardır. Tasavvuf, tamamen İslam'dan farklıdır ve özellikle de Şia'ya muhaliftir"²⁹ Bu ifade, birçok çağdaş Şii âliminin sûfilere yönelik duygularını yansıtmaktadır. Bununla birlikte onların olumsuz hisleri, sûfi düşüncüyü, *irfân* olarak kendi teolojik bakışlarında birleştiren âlimler tarafından paylaşılmamıştır. Hal-i hazırda tasavvuf taraftar ve muhaliflerinin, İran'da dengelendiği ortaya çıkmaktadır. Bu durum, genel olarak konuşmak gerekirse, sûfilerin İran devriminden sonra neden çeşitli tacizlere ma'rûz kalmadığını da açıklamaktadır.

²⁶ Ma'sûm Ali Şah (Muhammed Ma'sûm Şirâzî), *Tarâiku'l-hakâik*, ed. Muhammed Ca'fer Mahcûb, (Tahran 1335), c.I, s.186

²⁷ age, c.I, s.174-186

²⁸ Muhammed Tahir Kûmî, *Tuhfetü'l-ahyâr*, (Kum h.1393), c.I, s.59-61, 164-169

²⁹ Ali Devvânî, *Vâhid-i Bihbihânî*, (Kum, 1337), s.385